

ҚР азаматтық сот ісін жүргізу ерекшеліктерінің теориялық мәселелері

Ж.С. Абдукаримова

Ш. Есенов атындағы КМТЖИУ, Қазақстан, Алматы қ.

Аннотация. Бұл мақалада азаматтың сот ісі құқығының даму тарихындағы талқыланып келе жатқан азаматтың сот ісінің теоретикалық ерекшеліктері қарастырылған. Кейбір авторлардың азаматтық іс жүргізу құқығына маңызды сипаттама бере отырып, оның ерекше құрамдас бөлігін ашып көрсетеді. Басқа авторлардың ой пікірінше, азаматтық іс жүргізу құқығында күрделі құрамдас бөлігі азаматтық процестің және азаматтық қызметтің арасында азаматтың үдерісіне байланысты.

2000 жылғы 25 желтоқсанда қабылданған «Қазақстан Республикасының соттары мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық заң сот жүйесін қалыптастыру мен жетілдірудің өте маңызды тұғыры болды. Атап айтқанда, соттар мен судьялардың мәртебесі конституциялық заңдармен белгіленді, соттар бір жүйеге біріктіріліп, сот құрылысы мен сот ісін жүргізудің оңтайлы және тиімді негізі қаланды.

Азаматтық сот ісін жүргізу түсінігі азаматтық процестің түсінігімен тығыз байланысты болып келеді және де азаматтық іс жүргізу құқығы ғылымында оның тарихы мен дамуының бүкіл уақытында талқыланып келе жатыр. Кейбір авторлар азаматтық процестің кең, ауқымды түсіндірмесін беріп, оның негізгі компоненттерінің құрамын ашып беруге тырысады. Өзге көзқарастың өкілдері азаматтық процестегі процессуалдық қызмет пен процессуалдық қатынастардың арасындағы байланыстың толық, жан-жақты талдауына негізделген азаматтық процестің күрделі құрамы туралы идеяны қолдайды [1,115 б].

Азаматтар немесе ұйымдардың құқығын басқа тұлғалар тарапынан бұзған жағдайда, сондай-ақ құқықтың алдағы уақытта бұзылу қаупі болғанда қорғаудың белгілі бір шараларын объективті қолдану қажеттігі пайда болады. Ол міндетті тарапқа қатысы бойынша құқықтың қорғалу тәсілін пайдаланады.

Құқықтың қорғалу тәсілі – материалдық құқық категориясы болып табылады. Құқықты қорғау тәсілі Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне берілген [2, 9 бап].

Құқықтың қорғау нысаны – процессуалдық сипаттағы категория. Құқықты қорғау нысаны деп құқықты қорғау бойынша тиісті органдардың қызметінің заң жүзінде анықталуы: ол құқық нормаларының қолданылуы іс жүзіндегі жағдайды анықтау бойынша құқықты қорғау тәсілін және шешім шығаруды анықтау. Нарықтық қатынастарды реттейтін материалдық заңнамалардың сапалы өзгерулерінің процессуалдық реттелудегі қоғамның қажеттілігін көрсетеді. Бұл әлеуметтік қажеттіліктердің пайда болу себептері мен талаптарына терең талдау жасау үшін материалды-құқықтық және процессуалдық нормалардың арасындағы объективтік байланысын шығару қажет. Бұл байланыстар тек біржақты құқық-қолдану доктринасының түтігі (тетігі, өзегі) ғана емес, сонымен қатар, қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің шынайы механизмінің маңызды бөлігі болып табылады: «Азаматтық процестің жаратылысы (мәнісі) – ол әртүрлі нақты құқықтарды тудырады және сол арқылы оларды даусыз етеді». Осыдан келе материалдық және процессуалдық нормалардың ара-қатынасы проблемасы, процессуалдық құқық үшін де және сот өндірісінің азаматтық істерінің дауларын шешудің неғұрлым тиімді нысанын құру үшін де анық көрінетін әдістемелік маңызы бар.

Ең алдымен, кез келген қызметтің сатысы түсінігінің мағынасын ашып алуымыз қажет. Энциклопедиялық сөздіктерде жүгінсек саты (латынның «stadium» сөзінен) дегеніміз – өзіндік сапалық ерекшеліктері бар кез келген нәрсенің дамуының мезгілі, кезеңі деп берілген [3, 1277-б].

Азаматтық процесс кез келген қызмет түрі

сияқты жүйелі түрде жүзеге асырылатын белгілі бір іс-әрекеттердің жүйесін білдіреді. Осындай іс-әрекеттерді түрлі негіздер бойынша деңгейлерге, периодтарға, сатыларға, циклдарға біріктіреді. Ал жалпы іс жүргізуге қатысты оның сатылары жөнінде айту қабылданған. Алайда, іс жүргізу құқығы теориясында процестің сатылары туралы сұрақ бір жақты шешілген жоқ.

«Саты» сөзінің түрлі түсіндірмелерінің болуына байланысты, оны егжей-тегжейлі, жете қарастыруымыз қажет. Саты процестің бөлшегі ретінде даму кезеңіне қарай өзіндік сапалық ерекшеліктері бар этаптармен айқындалған [4, 202 б.].

Көптеген авторлар саты түсінігінің астарында нақты бір мақсатты көздейтін процессуалдық әрекеттердің жиынтығы түсініледі деген пікірмен келіседі. Сот өндірісі кезеңдерге бөліне отырып жүзеге асырылады. Бұны азаматтық іс жүргізудің сатылары деп атайды.

Іс жүргізу сатысы дегеніміз – белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған процессуалдық әрекеттерді біріктіретін сот өндірісінің бөлігі [5, 20 б.].

Азаматтық іс жүргізудің сатылары бір-бірімен тығыз байланысты, бірақ та салыстырмалы түрде азаматтық іс жүргізудің дербес бөліктері болып табылады. Олар бір-бірінен сәйкесінше жасалатын процессуалдық шешіммен ажыратылады. Істің бір сатыдан келесісіне өтуге жағдай жасайтын нақты процессуалдық әрекеттерді жүзеге асыру барысында қойылған мақсатқа қол жеткізіледі [6, 739 б.].

Бұл ретте, азаматтық процесті сатыларға бөлуде бір пікірлестік жоқ. Бірқатар авторлар азаматтық процесс мынадай сатыларға бөлінеді дейді:

- 1) Бірінші сатыдағы сотта іс жүргізу;
- 2) Екінші сатыдағы сотта іс жүргізу;
- 3) Сот шешімдерін, ұйғарымдары мен қаулыларын қайта қарау бойынша қадағалау тәртібімен іс жүргізу;

4) Жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша сот актілерін қайта қарау;

5) Атқарушылық іс жүргізу [1, 115 б.].

Әрбір саты өзінің алдына қойылған міндеттермен сипатталады: не дауды негізі бойынша шешу (бірінші сатыда), не заңды күшіне енген сот актісіне шағымды (наразылықты) қарастыру, және т.б.

Бірақ әрбір іс барлық сатыларды өте бермейді. Процесс бірінші сатыдағы сотта істі

қараумен аяқталуы мүмкін, егер соттың шешімі шағымдалмаса немесе оған наразылық келтірілмесе.

Ал, егер де, шешімге наразылық немесе шағым келтірілген болса, іс екінші сатыдағы сотқа көшеді (апелляциялық, кассациялық іс жүргізу қозғалады). Сонда атқарушылық іс жүргізу істің екінші сатыдағы сотта қарастырылуы аяқталған соң қозғалуы мүмкін. Заңды күшіне енген шешімдер мен ұйғарымдардың аз бөлігі ғана қадағалау тәртібімен немесе жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қайта қарастырылады. Осылайша, іс жүргізу кез келген сатыда аяқталуы мүмкін. Бұл белгі азаматтық іс жүргізуді сатыларға бөлуде айқындаушы маңызға ие.

Азаматтық процестің жоғарыда көрсетілген бөлінуімен барлық авторлар келісе бермейді. Теорияда жеке дара саты ретінде бірінші сатыдағы сотта азаматтық істі қозғау мен істі сот талқысына әзірлеу сатыларын бөледі.

Ресейлік процессуалист Ю.К. Осипов жеті сатыны бөліп қарастырған [7, 10 б.].

М.А. Гурвичтің дәлелді атап көрсеткеніндей, процесті осылайша бөлуде, «біріншіден, оның сатылары процессуалдық құқық қатынастарымен ашылады, екіншіден, бөлудің бірегей негізі жоғалады» [8, 720 б.].

Бұл ретте, кассациялық және қадағалау тәртібімен істі қайта қарастыру кезінде сотта азаматтық істі қозғау және істі сот талқысына әзірлеу сатылары неге бөлініп көрсетілмейді деген сұрақ туындайды. Процестің барлық сатыларында сотта азаматтық істі қозғау және істі сот талқысына әзірлеу әрекеттері орын алады. Бұл жақтан алып қарағанда, бірінші сатыдағы сотта іс жүргізуді үш бөлікке бөлген жөн: істі қозғау, сот талқысына әзірлеу, істі негізі бойынша қарау.

Ал өзіміздің Отандық процессуалист О.В. Арсентьевтің пікіріне сүйенетін болсақ, азаматтық іс жүргізудің сатылары мынадай:

1. Бірінші сатыдағы сотта іс жүргізу (істі қозғаудан бастап, қаулы немесе шешім шығарылған уақытқа дейін).

2. Екінші сатыдағы сотта іс жүргізу (апелляциялық немесе кассациялық шағым не наразылық келтіру және қаулы мен шешімдерді қайта қарау).

3. Сот шешімдері мен қаулыларын қадағалау тәртібімен қайта қарау бойынша іс жүргізу.

4. Жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша сот шешімдерін, қаулыларын, ұйғарымдарын қайта қарау бойынша іс жүргізу.

5. Атқарушылық іс жүргізу.

Әрбір іс жүргізу сатысының өзіндік міндеттері бар: бірінші сатыдағы сот үшін – дауды негізі бойынша қарау; екінші сатыдағы сот үшін – бірінші сатыдағы соттың шешімі не ұйғарымына апелляциялық, кассациялық шағым, наразылықты қарау; қадағалау сатысындағы сот үшін – бірінші және екінші сатыдағы соттың шығарған актілеріне лауазымды тұлғаның наразылығын қарау; атқарушылық іс жүргізу үшін – соттың шығарған актілерін орындау [9, 9 б.].

Алғашында В.М. Шерстюктің айтуы бойынша, азаматтық процесс тек қана екі сатыдан құралады делінген: бірінші сатыдағы соттарда іс жүргізу және сот актілерін қайта қарау бойынша іс жүргізу [10, 10 б.]. Кейіннен автор өзінің бұл көзқарасын өзгертіп, азаматтық процесті сатыларға емес, құқық қолданылатын циклдарға бөлуді ұсынды. Бұл циклдарға мыналарды жатқызды:

- 1) Бірінші сатыдағы сотта іс жүргізу;
- 2) Екінші сатыдағы сотта іс жүргізу;
- 3) Қадағалау тәртібімен істі қайта қарастыру;
- 4) Жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша істі қайта қарастыру;
- 5) Атқарушылық іс жүргізу.

Көрсетілген циклдардың әрқайсысы өзіне үш сатыны қосады: істі қозғау, сот талқысына дайындау, істі негізі бойынша қарастыру [7, 10 б.].

Жоғарыда аталғандардың барлығы азаматтық процестің сатыларын түсінуде негізгі әдістемелер болып табылады.

Жалпы азаматтық процестің сатылары мынадай мақсаттарға жетуге бағытталған процессуалдық әрекеттердің жиынтығы: талап арызды (шағымды) қабылдау, сот қарауына істерді әзірлеу, сотта іс қарау, сот актілерін шығару және т.б. [11, 12 б.].

Ал азаматтық сот ісін жүргізу азаматтық іс жүргізу құқығы мен нормаларымен анықталған азаматтық іс бойынша тәртібі деп айтылады, сонымен қатар азаматтық іс жүргізу (азаматтық сот өндірісі) бұл азаматтық іс жүргізу құқығының нормалары арқылы белгіленген. Біздің пікірімізше, азаматтық процесс сатылары деп азаматтық істер жүргізу кодексінің тәртібіне сай соттың

қандай-да болмасын актісімен бітетін сатыларын айту қажет.

Сондықтан, Ю.К. Осиповтің пікірімен келісе отырып, азаматтық процестің бірінші сатысын талап арыздардың түскен кезінен бастап, олардың соттылығын анықтау, қабылдау немесе қабылдамау мәселесін шешу мезгілінен бастау қажет. Өйткені бұл сатыда азаматтық процестің аяқталуына әкелетін сот актілері шығарылуы мүмкін.

Азаматтық істерді сотта қарауға әзірлеу азаматтық процестің маңызды сатыларының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасы судьяларының V съезінде заң ғылымдарының кандидаты М. Балкен айтқандай: «Қате шығарылған шешім жоғары тұрған сотпен жөнделеді ғой дегенге сілтемей, даулы құқықтық қатынасты бірінші сатыдағы сотта заңды әрі негізді шешуді қамтамасыз ету – сот жүйесінің ең маңызды міндеттерінің бірі болып саналады». Осындай бірінші сатыдағы сотта дұрыс әрі негізді шешім шығарудың бірден бір кепілі болып, істі сотта қарауға әзірлікті толық әрі тиянақты жүргізу болып табылады.

Істі сотта қарауға тиянақты әзірлеу – табыстың кілті, өйткені азаматтық іс жүргізудің алдында тұрған міндеттерді жемісті орындау үшін азаматтық істерді әзірлеу ерекше маңызға ие. Әзірліктің сапасына сотта іс қараудың соңғы нәтижелері, сот пен мемлекеттің беделі тәуелді.

Әдебиеттер

1. Гражданский процесс: учебник // под ред. М.К. Треушниковой. – Москва, 2003. – 720 с.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. 7 бөлім, 62 тарау, 1124 бап.
3. Советский энциклопедический словарь // под ред. А.М. Прохорова. – Москва: Советская энциклопедия, 1986. – 1884 с.
4. Гражданский процесс: учебник 5-е изд. перераб. и доп. // под ред. д.ю.н. В.В. Яркова – Москва: Юрист, 2005. – 280 с.
5. Сметанников А.Е. Судебное разбирательство в век высоких технологий // Арбитражный и гражданский процесс. – Москва, – 2005. № 9, – С. 12-15
6. Осипов П.Н. Практическое содержание процессуальных форм обжалования постановле-

- ний суда – апелляция, кассация, надзор: сравнительный анализ // Арбитражный и гражданский процесс. – №3. – Москва, 2005. – С. 66-68.
7. Арсентьев О.В. Гражданское процессуальное право Казахстана: курс лекций. – Челябинск, 2000. – 168 с.
8. Улетова Г.Д. Эволюция норм о подготовке дела к судебному разбирательству в гражданском процессе // Законодательство. – №6. – Краснодар, 2004. – С. 9-10.
9. Егембердиев Е.О. Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығы. – Астана: Фолиант, 2006. – 388 б.
10. Дождев Д.В. Римское частное право: учебник. – Москва, 2003. – 367 с.
11. Гражданский процесс: учебник // под ред. А.Ф. Клейнмана. – М., 1940. – 348 с.

Ж.С. Абдукаримова

В данной статье рассматриваются теоретические вопросы особенностей гражданского судопроизводства, которые обсуждается в науке гражданского процессуального права на протяжении всей истории ее развития. Одни авторы пытаются дать развернутую содержательную характеристику гражданского процесса, раскрыть состав основных его компонентов. Представители другой точки зрения последовательно отстаивают идею сложного состава гражданского процесса, основанную на подробном анализе характера связи между процессуальной деятельностью и процессуальными отношениями в гражданском процессе.

Zh.S. Abdugarimova

In given article theoretical questions of features of civil legal proceedings which is discussed in a science of a civil procedural right throughout all history of its development are considered. One authors try to give the developed substantial characteristic of civil process, to open structure of its basic components. Representatives of other point of view consistently defend idea of difficult structure of the civil process, based on the detailed analysis of character of communication between remedial activity and remedial relations in civil process.